
Politološka istraživanja

Izvorni znanstveni članak
316.6:32

**Istraživanja političkog ponašanja i društvene promjene –
jesu li se mogla predvidjeti zbivanja 1990. godine?**

IVAN ŠIBER*

Sažetak

U ovom radu autor iznosi kritički pregled svojih istraživanja provedenih i objavljenih u razdoblju 1980.–1990. i 's naknadnom pameću' pokazuje njihovu relevantnost za razumijevanje proteklih radikalnih i dramatičnih promjena.

Nameće se zaključak da su ona ukazivala na postojanje svih nužnih psiholoških uvjeta za zbivanja koja su im slijedila. Dugotrajno razdoblje krize – u početku ekonomske, a kasnije političke – stvorilo je *socijalni nemir* koji je ubrzo poprimio oblik *sveopćeg uzbuđenja*. Snažna prisutnost *autoritarne strukture ličnosti* na ovim prostorima, prisutna *ksenofobija* koja uz odgovarajuću ideologijsku manipulaciju lako dovodi do otvorenih međunacionalnih sukoba, nepostojanje odgovarajuće političke kulture, kao i demokratskih mehanizama prevladavanja konflikata, u situaciji istrošenosti jednoga ideologijskog projekta u multinacionalnoj zajednici bremenitoj povijesnim sukobima – neminovno su vodili u otvorene sukobe.

Uvod

Jesu li društvene promjene 1989./90. godine, kako na području nekadašnje Jugoslavije tako i cijele srednje i istočne Europe, iznenadile političke analitičare? Jesu li društvene znanosti, ponajprije politologija, sociologija i psihologija, u svojim istraživanjima dale znanstvenog materijala koji je ukazivao, kako na moguće promjene tako i na pravac tih promjena?

Odgovarati na ta pitanja deset godina nakon što su se promjene dogodile i nakon što smo se neposredno suočili s njihovim posljedicama, na neki je način slično autobiografiji u kojoj je autor glavni junak i gdje se sva zbivanja selektivno interpretiraju kroz 'sjećanje' koje je uvijek optimistično i koje je uvijek rezultat naknadne autorove pameti. Uostalom, problem predviđanja kompleksnih društvenih procesa, kao i općenito dolaženje do društveno relevantnih zaključaka, nije isključivo problem ovih prostora i zbivanja, odnosno sposobnosti konkretnih istraživača. Problem je opće-

* Ivan Šiber, redoviti profesor Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu na predmetu Socijalna i politička psihologija.

prisutan i mnogi su autori već na njega ukazali. Početkom 60-ih godina, jedan je američki sociolog (N. Smelser 1963.) razočarano ustvrdio: “Danas kod mladih ne postoji pobuna protiv društva, čak ni kao oblik pobune protiv svojih roditelja!” Vrlo brzo, 1968. godine, došlo je do najveće pobune mladih u 20. stoljeću.

Isto tako, njemački politolog Klaus von Beyme govori o tome kako društvene znanosti nisu predvidjele slom realnog socijalizma, kao što se to od njih zahtijeva, već su ga naknadno registrirale. On to naziva ‘crnim petkom’ društvenih znanosti (Prema: M. Kasapović, 1996., str. 1).

Analizirajući ulogu stručnjaka kao kreatora politike, R. Dahl navodi (1999., 71): “Studije su pokazale da u veoma mnogo područja predviđanja stručnjaka nisu ništa bolja od predviđanja nestručnjaka.” Pri tome R. Dahl navodi mišljenje J. Scotta Armstronga po kome: “Ukupno uzevši, dokazi govore da je mala korist od ekspertize. A budući da se povećana točnost pokazuje samo u velikim uzorcima, tvrdnje o točnosti pojedinog stručnjaka izgleda da ne bi imale nikakvu praktičnu vrijednost. Začuduje, ali ja nisam mogao naći nijednu studiju koja ukazuje na neku veću prednost ekspertize”.

U svakoj analizi znanstvenog rada i društvenih procesa treba početi od činjenice njihove međusobne ovisnosti u okviru koje društvo treba znanost kao kritički sud o sebi, kao svojevrsnu viziju koja nadilazi postojeće i teži k mogućem, ali ujedno i kao svojevrsnu stručnu ekspertizu načina postizavanja društveno relevantnih ciljeva. U području političkog djelovanja problem je još izrazitiji. Tu smo neposredno u području interesa, znači u potencijalno konfliktnoj situaciji koja vrši pritisak i zahtijeva opredjeljenost znanstvenog rada, u okviru koje su vrijednosti, ideologija i konkretna društvena akcija sastavni dio društvenih procesa. Na neki način, znanstvenik koji proučava političke procese ujedno je i subjekt, ali i objekt svoga znanstvenog istraživanja.

Svakodnevna društvena praksa stavlja na ‘dnevni red’ znanosti određene probleme na koje društveno odgovorni znanstvenik pokušava naći odgovarajuće odgovore. Često puta su ti odgovori znanstveno zasnovana kritika zbivanja u društvu izazvana nekim traumatskim događajima. Navest ću ovdje nekoliko više-manje poznatih primjera iz područja prije svega socijalne psihologije.

Konceptija *autoritarne strukture ličnosti* (Adorno et al., 1950.) nastala je kao pokušaj znanstvenog razumijevanja žalosne empirijske činjenice da je ideja nacizma zahvatila najšire mase njemačke populacije i da je ta bolesna ideja rezultirala s desecima milijuna civilnih žrtava, od kojih mnogi u ‘tvornicama smrti’. Što je to u ‘strukтури ličnosti’ prosječnog Nijemca što je omogućilo nekritičko prihvaćanje ideje ‘nadčovjeka’ i projekcije agresije na druge?

Analiza *konformističkog ponašanja* počinje kao revolt američkog psihologa S. Asha (1952.) protiv dominirajuće hysterije u SAD u vrijeme hladnog rata i McCarthyja. Njegovim riječima: “Intelektualna ovisnost čovjeka o društvu jedna je od krucijalnih moralnih dilema našeg vremena ... čin neovisnosti je produktivan s točke društva, pošto je to jedini način da se isprave pogreške” (str. 495).

Problem *poslušnosti*, ili određenije *zločina poslušnosti*, aktualan je barem od nürnbergskog procesa nacističkim ratnim zločincima, preko zločina Amerikanaca u vijetnamskom selu My Lai, do zločina na balkanskim prostorima. Uvijek isti odgovor:

“Izvršavao sam naređenje!” bio je povod Milgramovim istraživanjima poslušnosti (1965.) i pokušaju nalaženja odgovora na pitanje. “Zašto osobe koje se pristojno ponašaju u situacijama kad same odlučuju, ponašaju se životinjski i nehumano kad im to drugi kažu?”

Znanstvena istraživanja tih, ali i drugih problema, dala su niz odgovora koji omogućuju razumijevanje ljudske prirode i ljudskog ponašanja u određenim specifičnim društvenim situacijama. Ipak, kolikogod bio zadatak znanosti da razumije i objasni određene oblike ponašanja, postavlja se pitanje do koje mjere znanost na temelju svojih istraživanja može predvidjeti buduća zbivanja i ponašanja? Kao i uvijek, odgovor na ovako postavljeno pitanje nalazi se u stabilnosti uvjeta u kojima dolazi do neke pojave i sličnosti tih uvjeta u novim situacijama. Kao primjer jednog od rijetkih relevantnih praktičkih zaključaka koji su donijeli istraživači na temelju empirijskih istraživanja, navest ćemo ovdje citat N. Stanforda, jednog od koautora poznate studije ‘Authoritarian personality’ (1973., str. 139-140). “Dan nakon što je Hitler došao na vlast u Njemačkoj, M. Horkheimer, direktor Instituta za društvena istraživanja u Frankfurtu, preselio se u stan blizu željezničke stanice. Za nekoliko dana on i ostali suradnici otišli su u Švicarsku ... Kako to da su ti ljudi uočili implikacije nastalih promjena i poduzeli odgovarajuće korake u vrijeme kad je još uvijek većina njemačkih intelektualaca i Židova vjerovala da se katastrofa može izbjeći? Razlog je u tome što su oni provodili istraživanja o političkim orijentacijama u Njemačkoj i došli do zapanjujućeg nalaza: naime, dok se velika većina njemačkih radnika izjašnjavala kao socijaldemokrati u okviru standardnih pitanja javnog mnijenja, na pitanjima koja su ih poticala da izraze neke svoje potisnute stavove i vrijednosne orijentacije pokazalo se da su oni u visokom stupnju autoritarni. Zaključak istraživača bio je da će Hitler vjerojatno doći na vlast i da u tom slučaju u Njemačkoj neće imati efektivne opozicije.”¹

Bilo bi pretenciozno tvrditi da je na ovim prostorima bilo istraživanja takve intelektualne imaginacije i važnosti kao ova tri navedena. Pa ipak, bilo je dosta istraživanja koja su analizirala problematiku relevantnu za tadašnje društvene procese i koja omogućavaju da se, na razini sekundarne analize, uoče neki trendovi, izvuku neki zaključci i donekle razumiju zbivanja koja su dovela do radikalnih, a u nekim segmentima i traumatskih promjena. U daljem tekstu neću navoditi povijesne, politološke, ekonomske i druge podatke i procese koji su inače krucijalni za razumijevanje društvenih procesa i društvenih promjena, već ću se zadržati na socijalnoj i političko-psihološkoj analizi tih zbivanja i odgovarajućih empirijskih istraživanja. Pri tome ću pokušati zadržati vrijednosnu distancu, ukoliko je to moguće, i navoditi prije svega ona istraživanja u kojima sam i sam sudjelovao.²

¹ U jesen 1989. godine pozvan sam od Slovenskog psihološkog društva da održim predavanje na njihovoj godišnjoj skupštini (Radenci) o problematici autoritarnosti u tadašnjem jugoslavenskom društvu. Nakon što sam naveo ovaj citat N. Stanforda, jedan ugledan slovenski psiholog glasno je zapitao: “Znači li to da je vrijeme da i mi pakiramo naše kofere?”

² Jedan od razloga što se uglavnom pozivam na svoja istraživanja i stavove jest u činjenici što je na skupu psihologa 1990. godine u Smederevu, Srbija, postavljeno pitanje valjanosti upravo mojih istraživanja analize političkih procesa i političkog ponašanja. Kako tada nisam bio prisutan na toj raspravi, a informaciju o tome

U pokušaju razumijevanja onoga što se u društvu zbiva moguće su barem tri vrste analiza. *Prva* je, da se na temelju općih psiholoških i općenito znanstvenih spoznaja uoče kritičke pojave i procesi u društvu i na temelju toga pokušaju predvidjeti mogući pravci daljeg razvoja; *druga* je, da se na temelju sekundarnih analiza postojećih podataka istraživanja ustanove određeni trendovi i općenito 'psihološka stanja' te dominantni mentalni sklop populacije; dok je *treća* vrsta, analiza konkretnih istraživanja nekog problema u danom presjeku vremena.

Socijalnopsihološki aspekti društvene krize³

Iz mnogih, dosta različitih mogućnosti određenja društvene krize, ovdje ćemo uzeti ono koje je neposredno psihološki prepoznatljivo. Po njemu, kriza se definira kao "... takvi društveni uvjeti koji zahtijevaju transformaciju postojećih društvenih obrazaca i vrijednosti, odnosno kao psihološki ili socijalni uvjeti koji su izazvalo nestabilni uslijed određenih stresova i koji ugrožavaju, ili prijete da ugroze dotadašnji način egzistencije pojedinca ili njegove grupe."⁴ Veoma pojednostavljeno, u kriznoj situaciji moguća su dva međusobno suprotstavljena načina ponašanja: jedan je da se pojedinac, suočen s poteškoćama, pogotovo ako su te poteškoće trajnije i ako dolazi do njihova postupnog jačanja, osjeća bespomoćnim, dolazi do apatije i pasivnosti. U funkciji vremena dolazi do *prilagodbe na krizu*. Drugi je, da dođe do povećane aktivnosti, da se traži izlaz, ne miri s postojećim. To su inače psihološke pretpostavke nastajanja socijalnih pokreta. Najčešće, socijalni pokreti mogu poprimiti oblik ili *socijalnih sukoba*, ili jačanja *međunacionalnih antagonizama* s dva svoja alternativna pojavna oblika u višenacionalnim zajednicama – hegemonizmom i separatizmom. Danas, s pogledom u nedavnu prošlost, možemo konstatirati da je u prvoj fazi bila karakteristična dominantna politička apatija, a u drugoj fazi, započetoj sredinom 80-ih godina, pojačana aktivnost u stvaranju socijalnih pokreta na temelju nacionalne homogenizacije i sukoba.

Istraživanja međunacionalnih odnosa

Neuspjeh jednog političkog modela i odgovarajućeg vrijednosnog sustava neminovno dovodi i do neusklađenosti *mentalnog sklopa* ljudi s konkretnim zbivanjima. Vjervanja, mišljenja, osjećaji, postaju neusklađeni zbog briga, težnji, frustracija; pojedinac počinje preispitivati postojeće norme i vrijednosti, uočava razlike između društvenih i osobnih standarda prosuđivanja i postaje *podložan novim standardima i novom vodstvu*. U situaciji krize, koja je neminovna u početku društvenih promjena, dolazi do raskoraka između razine aspiracija i postignuća, pa prema tome i do nezadovoljstva. Situacija

dobio sam od akademika Zorana Bujasa, koristim ovu priliku da na tu kritiku odgovorim sa 10-godišnjom 'povijesnom' distancom.

³ Ovaj dio teksta temelji se na mom izlaganju na Kongresu psihologa Jugoslavije održanom u Herceg Novom 1982. godine, objavljenom u časopisu *Primijenjena psihologija*, 1-2. 1984.

⁴ Webster's Third New International Dictionary, 1960.

krize stvara niz nejasnoća, pojedinac traži smisao, razloge, krivca za nastalu situaciju. Pojavljuje se potreba za samopoštovanjem i skidanjem odgovornosti sa sebe.

Kako to povijest uvijek iznova dokazuje, u takvim situacijama dolazi do unutar-grupne homogenizacije, međunacionalnih sukoba, uspostave jednoznačnog autoriteta. Budući da se u bivšim komunističkim društvima tek izgrađuju mehanizmi političkog sustava i da ne postoje odgovarajući sadržaji političke kulture kao osnovica prevladavanja nastalih kriznih situacija, postoje svi elementi za nove socijalne pokrete zasnovane na isključivosti prema drugima i jednoznačnom određenju okupljanja. U takvoj situaciji krize, posebno u višenacionalnim zajednicama koje kroz povijesni razvoj nisu uspjele izvršiti socijalnu, ekonomsku i političku integraciju, velikim dijelom i zbog prirode političkog poretka u kome su se razvijale, i u kojima postoji povijesni 'crimen' drugih, nacionalni konflikt je gotovo neizbježan. On može imati različite konkretne pojavne oblike i uzroke, u velikoj mjeri može biti i opravdan objektivnim okolnostima, ne mora nužno imati *a priori* negativan predznak, ali i nadalje ostaje činjenica da su s psihološke točke gledišta u situacijama krize pojedinci i grupe, pogotovo u tim bivšim komunističkim zemljama, izrazito podložni usmjeravanjima i manipulacijama protiv drugih u ime nacije, njezinog interesa i prosperiteta.

Uostalom, do koje mjere je prijašnji poredak, koji je znatan dio svog legitimiteta zasnivao upravo na prevladavanju međunacionalnih konflikata na prostorima bivše Jugoslavije, uspio na individualnoj, psihološkoj razini razriješiti te sukobe, pokazuje kritička analiza niza istraživanja i na njima zasnovan sljedeći zaključak (Šiber, 1984.)⁵: "Različitim pristupima, različitim mjernim instrumentima, na raznim populacijama i u različito vrijeme, dobiveni su izrazito podudarni rezultati, što govori o mogućnosti donošenja čvršćih zaključaka. Istraživanja su pokazala da u našem društvu ima najmanje od 10% do 15% pojedinaca koji međunacionalnim odnosima pristupaju s latentno nacionalističkih pozicija isključivosti prema drugima. Pri tome treba naglasiti da vjerojatno postoji i znatna pogreška mjerenja koja je uvjetovana osjetljivošću problematike koja se istražuje. Budući da su međunacionalni odnosi jedan od bitnih konstitutivnih elemenata naše zajednice, kod ispitanika je uvijek u odgovorima prisutan pomak ka društveno poželjnim odgovorima, tako da, pored istraživanja samog stava, rezultati ovakvih istraživanja uvijek u sebi sadrže i nepoznati dio podataka koji se odnosi na konformizam pojedinca. To zapravo znači da su u ovakvim istraživanjima oni odgovori koji su u suprotnosti s dominantnim vrijednostima društva, svakako i pokazatelj stava, dok kod odgovora koji su sukladni društvenim opredjeljenjima uvijek postoji i mogućnost da su na njih djelovale varijable izvan samog predmeta istraživanja.

Jesu li to podaci koji u većoj mjeri trebaju zabrinuti, koji su realna opasnost za naše društvo, ili ne, teško je reći. Na pukoj razini statističkog promatranja, to je svaki sedmi do deseti stanovnik koji je začahuren u svoju užu nacionalnu sredinu s negativnim vrednovanjima pripadnika drugih grupa. Ipak, ako uzmemo u obzir osjetljivost međunacionalnih odnosa na ovom prostoru, latentnu, a kroz povijest i suviše često manifestno iskazanu tendenciju da se manipulacijom međunacionalnih odnosa usmjerava uža i šira društvena nezadovoljstva, pretežno autoritarna i konformistička struktura ličnosti prosječnog čovjeka, tada ovi podaci i nisu tako marginalni i ukazuju da bi u drugačijim

⁵ Opširniji prikaz i analiza te problematike dana je u Šiber, I., 1988.

društvenim odnosima postojao dio populacije koji bi bio i manifestni nosilac međunacionalnih konfrontacija”.

Istraživanja autoritarnosti

Čini mi se da je upravo autoritarna ličnost, kao specifični sindrom nekritičkog podvrgavanja, unutargrupne homogenizacije i projicirane agresivnosti, u velikoj mjeri relevantna za razumijevanje zbivanja na ovim prostorima. Ako imamo na umu činjenicu da je koncept autoritarnosti prije svega razvijen kao pokušaj objašnjavanja psiholoških korijena fenomena fašizma, a da je upravo nacionalizam jedna od njegovih bitnih značajki, nužno se postavlja problem prisutnosti autoritarnosti kao psihološke značajke populacija u bivšim komunističkim zemljama, s obzirom na uočeno jačanje nacionalističkih tendencija.

Imajući na umu da su se komunistički poreci prije svega uspostavili u zemljama bez tradicije građanskog društva, da se tu radilo o ‘utopiji budućnosti’ primijenjenoj u uvjetima pretežno tradicionalnog, agrarnog društva, svakako da je autoritarnost tih društava predstavljala zahvalnu osnovicu za autoritarni poredak, i da je poredak sa svoje strane jačao autoritarnu strukturu svijesti. Budući da propast političkog sustava nije praćena i nestankom autoritarne svijesti, ona ostaje kao limitirajući faktor uspostave demokratskog poretka, odnosno zahvalna podloga novim oblicima totalitarizma, ponajprije onih – a ti su najčešći – koji se zasnivaju na homogenizaciji vlastite nacije u suprotstavljanju drugima.

Neka, ne tako brojna, psihološka istraživanja pokazuju izrazitu prisutnost autoritarne strukture ličnosti u bivšim komunističkim zemljama istočne Europe. U komparativnoj analizi autoritarnih tendencija građana SAD-a i SSSR-a (McFarland i dr., 1993.) pokazuje se mnogo veća sklonost autoritarnosti u bivšem SSSR-u. Interesantno je ovdje navesti neke od zaključaka u vezi s istraživanjem fenomena autoritarnosti na prostoru bivše Jugoslavije (Šiber, 1989.).

- Autoritarnost se, u jugoslavenskim uvjetima, pojavljuje kao sastavni dio egalitarnostatističke orijentacije. To znači da je ona, do određene mjere, psihološka osnova za državni socijalizam jednakosti u siromaštvu.
- Istraživanja pokazuju značajnu povezanost autoritarnih osobina s etnocentrizmom i socijalnim distanciranjem, kao uostalom i slična istraživanja toga problema u svijetu. Prema tome, autoritarna struktura je zahvalna podloga jačanja i manipuliranja međunacionalnim konfrontacijama.
- Autoritarnost je također povezana s nekritičnošću prema pojedinim idejnim orijentacijama. To znači da se svaki sadržaj prihvaća, bez obzira na to o čemu se radi, ako dolazi iz izvora koji se doživljava legitimnim i pouzdanim.
- Opći zaključak do kojeg dolazimo na osnovi navedenih nalaza jest da izrazita prisutnost autoritarnosti u psihološkoj strukturi naše populacije predstavlja realnu pretpostavku nametanja različitih utjecaja, pogotovo u situacijama društvenih previranja, nesigurnosti i konflikata.

Analizirajući procese u zemljama istočne Europe, prije svega krvava zbivanja na području bivše Jugoslavije, ovi zaključci pokazuju se kao dobro, ali ujedno i nesretno predviđanje.

U konkretnim povijesnim okolnostima, pogotovo u situacijama naglih lomova, kriza, društvenih promjena, kad se gube uporišta, kako samoga socijalnog i političkog sustava tako i cijelokupne vrijednosne nadgradnje, u prvi plan do izražaja dolaze upravo te dublje i trajnije osobine pojedinca i ukupne populacije, koje usmjeravaju političko ponašanje i prije svega načine njegova ispoljavanja.

Istraživanja Saveza komunista

Savez komunista bio je vrlo često neposredan predmet istraživanja u ranijem razdoblju. Bez obzira na to što je postavljanje pitanja o njegovoj 'povijesnoj ulozi' bila svojevrsna tabu tema, sam način organiziranja SK, djelovanja, socijalne strukture, strukture svijesti i idejnih orijentacija članova, kao i ispitivanje javnog mnijenja o Savezu komunista, bila su vrlo često predmet istraživanja. Uspostavljanje raznoraznih 'marksističkih centara' pogodovalo je organizaciji takvih istraživanja, tako da danas raspolazemo s dosta bogatim empirijskim materijalom za analizu tadašnjih društvenih odnosa i procesa.

Za potrebe ovog rada navest ću nekoliko istraživanja rađenih neposredno uoči dramatičnih promjena – raspada ranijeg poretka i savezne države, i uspostave novih država u okviru procesa demokratske tranzicije. Istraživanja su naručena od samog Saveza komunista i trebala su pružiti empirijske uvide u tadašnje konfliktne procese.

*Interesi i ideje u Savezu komunista*⁶

Prva konferencija SKJ, održana 1988. u Beogradu, na neki je način predstavljala posljednji pokušaj transformacije i reforme tadašnjeg Saveza komunista, kako bi se održao postojeći društveni odnos i, prije svega, postojeći nositelj vlasti. Nakon gotovo 45 godina neprikosnovene vlasti, odlaska karizmatičkog Josipa Broza Tita i dugotrajne ekonomske, socijalne i političke krize, pokušavalo se spasiti što se spasiti dade. U tadašnjim uvjetima duboke erozije ukupnog društva, disfunkcionalnosti svih rješenja, pa time i upitnosti svih vrijednosnih temelja koji su legitimirali tadašnji poredak, u veherentnom pokušaju srbijanskih političara nakon njihove 8. sjednice CK Srbije da nametnu svoja viđenja daljnjih odnosa i razvoja tadašnje Jugoslavije, manipulirajući tzv. srpskim nacionalnim pitanjem, upravo su na toj Prvoj sjednici došle do izražaja sve kontroverze ondašnjih odnosa, kako na razini međunacionalnih odnosa tako i na razini budućeg razvoja. Bila je to još uvijek situacija, za razliku od prekinutog 14. Kongresa SKJ, relativno normalne komunikacije u kojoj su međusobna neslaganja bila prikrivena retorikom koliko toliko uljuđenog 'političkog govora'.

⁶ Grdešić, I., Kasapović, M., Šiber, I., 1989.

Primjenom metode *analize sadržaja* izdvojeno je ukupno 60 pojmova koji su se ukupno pojavili 4.599 puta. U Tablici 1. prikazano je 15 najfrekventnijih pojmova koji čine 58% svih analiziranih pojmova.

Tablica 1: Učestalost upotrebe pojedinih pojmova na Prvoj konferenciji SKJ (1988.)

Pojmovi	Frekvencija	%
Ideologija	357	7,76
Kriza	271	5,89
Jedinstvenost	264	5,74
Odgovornost rukovodstva	214	4,65
Politika	195	4,24
Kadrovi	157	3,41
Tržišna politika	152	3,30
Opća raspodjela	146	3,17
Politička kultura, moral	144	3,13
Reforma	139	3,02
Radnik, radnička klasa	131	2,85
Prioriteti privredne politike	131	2,85
Diferencijacija	126	2,74
Interes	126	2,74
Administrativna politika	125	2,72

Daljnja analiza ovih podataka pokazuje da prvih šest pojmova: *ideologija*, *kriza*, *jedinstvenost*, *odgovornost*, *politika* i *kadrovi* sadrže čak 31% ukupne frekvencije! Ako bi se na osnovi samo tih pojmova određivao dominantni sadržaj Konferencije, onda bi se njihovom kombinacijom dobio sljedeći iskaz:

“Budući da se društvo nalazi u dubokoj *krizi*, moramo se odlučno suprotstaviti utjecaju nama *tuđih ideologija*, ustrajati na našim *idejnim opredjeljenjima*, inzistirati na *odgovornosti rukovodećih struktura*, posvetiti veću pažnju *kadrovskoj politici* i *jedinstveno provoditi dogovorenu politiku*.”

Primjenom postupka faktorske analize svih 60 pojmova svedeno je na sedam tzv. *pojmovnih sklopova* koji su prikazani u Tablici 2.

Na temelju učestalosti pojedinih pojmovnih sklopova u raspravi kod sudionika iz tadašnjih pojedinih republika i pokrajina napravljeno je razlikovanje na ‘tradicionalne’ i ‘reformске’ sredine. Dobiveni rezultati prikazani su na Slici 1.

Tablica 2: Dominantni pojmovni sklopovi na Prvoj konferenciji SKJ

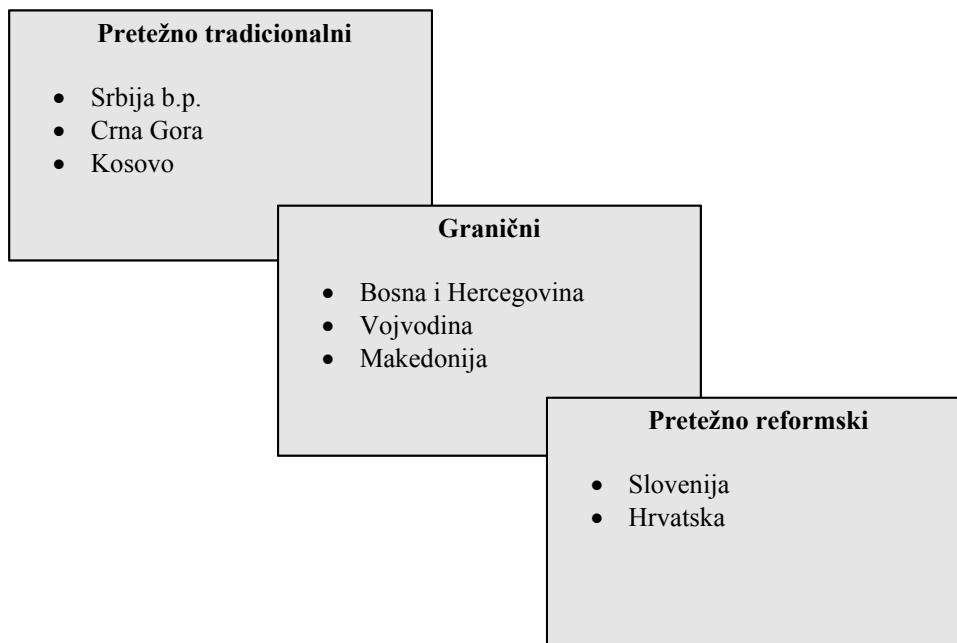
Pojmovni sklop	Sadržaj	Pojmovni sklop	Sadržaj
I. <i>Ideologijski</i>	Naglašavanje interesa Pozivanje na radničku klasu Naglašavanje krize Nacija/narodnost/odnosi Naglašavanje idejnih razlika Naglašavanje uloge rukovodstva Kritika 'federalizacije'	IV. <i>Diferencijacija u SKJ</i>	Odgovornost rukovodstva Zalaganje za diferencijaciju Ostvarivanje dogovorene politike Kritika morala rukovodstva Odnos prema članstvu Problem kadrovske politike Važnost rada u 'bazi' Demokratski centralizam Za izvanredni kongres SKJ
II. <i>Kritika privredne politike</i>	Problemi opće raspodjele Standard (osobni i društveni) Problemi raspodjele osobnih dohodaka Prioriteti privredne politike Inflacija Anarhija na tržištu Socijalna politika Privredna politika	V. Ustav 1974.	Ravnopravnost u Federaciji Suverenitet republika Autonomnost i nadležnost republika/pokrajina Međunacionalni odnosi Skupštinski sustav Potisnutost 'građanina'
III. <i>Tržišno-reformski</i>	Problem vlasništva Samostalna poslovna politika Utjecajno samoupravljanje Tržišna politika Promjena izbornog sustava Zalaganje za 'tri reforme' Mješovita privreda Kritika administrativne politike Kritika državne intervencije u privredu	VI. <i>Jačanje Federacije</i> VII. <i>Moralna obnova</i>	Kritika potisnutosti Federacije Kritika 'zatvorenosti' republika Rasprava o skupštinskom sustavu Rasprava o konsenzusu Uloga inteligencije Politička kultura i moral Poziv na kongresna opredjeljenja

Bez obzira na sve specifičnosti, traumatska zbivanja na mnogim područjima neka-dašnje Jugoslavije, osnovni trend političkih procesa nakon raspada SFRJ i promjena političkog poretka potvrdio je ovaj empirijski nalaz o različitim usmjerenjima u samom Savezu komunista u vrijeme neposredno uoči demokratskih promjena.

Članovi Saveza komunista o reformi

Nakon održane Prve konferencije Saveza komunista politički procesi su se sve više zaoštravali i išli svojoj kulminaciji na izvanrednom 14. Kongresu SKJ. Sukobi na razini političkih rukovodstava zahvatili su doslovce sve pore društva tako da se, na istraživačkoj razini, postavio problem kako na te sukobe i otvorene probleme reagira, tada još uvijek izrazito brojno, članstvo Saveza komunista. Uoči ljeta 1989. godine provedeno je anketno istraživanje na reprezentativnom uzorku članova SKJ (N = 2.740), usredotočeno prije svega na tri temeljne dimenzije 'idejnog' konflikta (Šiber, I., 1989.):

Slika 1: Položaj pojedinih republika/pokrajina na dimenziji 'tradicionalno-reformski'



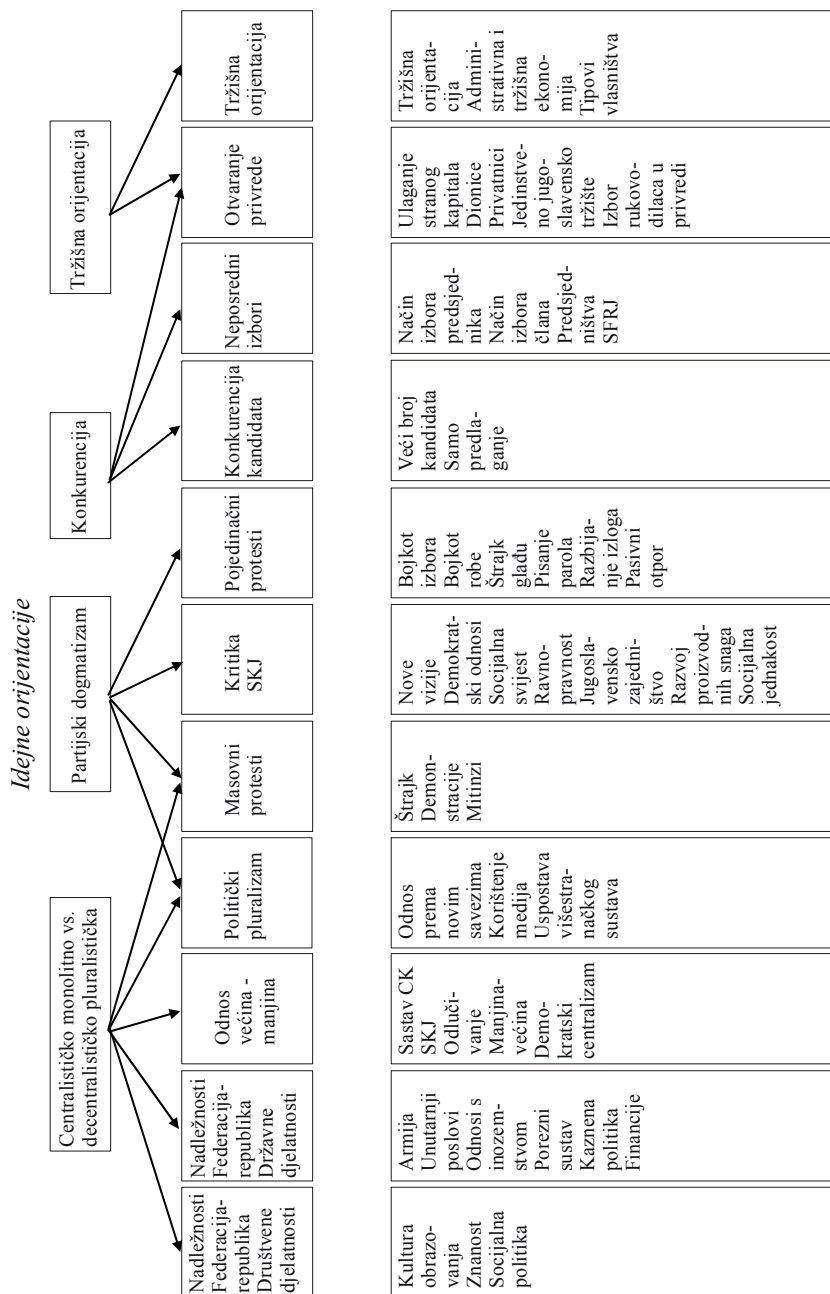
1. *Politički monizam/politički pluralizam* – budući da je to vrijeme još uvijek dilema oko budućeg političkog sustava, jedan kraj te dimenzije određen je kao zalaganje za isključivu dominaciju Saveza komunista, s negativnim stavom prema svakom obliku iskazivanja drugačijeg mišljenja, dok drugi kraj dimenzije negira ulogu Saveza komunista i zalaže se za višestranačje.

2. *Centralizam/decentralizam* – prije svega se odnosio na relaciju Federacija – republike, odnosno u pojmovnoj opreci unitarizam/separatizam.

3. *Administrativna privreda/tržišna privreda* – gdje je jedan kraj dimenzije isključiva dominacija države, a drugi potpune tržišne orijentacije bez ikakvih garancija socijalne sigurnosti sa strane države.

Ne ulazeći u niz relevantnih podataka, ovdje ću prikazati samo dobivenu hijerarhiju 'strukturu društvene svijesti' tadašnjih članova Saveza komunista, kao i dobivene razlike na pojedinim dimenzijama prema republičko/pokrajinskoj pripadnosti.

Slika 2. Hijerarhijska slika društvene svijesti



Slika 2. pokazuje da se ukupnost odnosa, imamo li naravno u vidu izvršenu operacionalizaciju, strukturira u četiri cjeline. Prva se odnosi na problematiku u užem političkom značenju – odnosi u Federaciji, Savezu komunista i političkom pluralizmu. Druga je vrijednosni odnos prema onome što je Savez komunista postigao i onome što ga dovodi u pitanje. Treća cjelina odnosi se na problem konkurencije, a četvrta na problematiku privredne reforme, odnosno tržišne orijentacije. Ove cjeline nazvane su, uz sve potrebne ograde, idejnim orijentacijama, imajući na umu da one predstavljaju globalne odnose, što znači da će pojedinac s visokim stupnjem partijskog dogmatizma imati negativan stav i negativno vrednovati svaku kritiku i sve ostalo što na bilo koji način dovodi u pitanje postojeće i Savez komunista unutar njega.

Interesantno je da se na ovoj trećoj razini, razini idejnih orijentacija, uočila samo jedna, ali zato vrlo velika razlika među ispitanicima. Radi se o dimenziji *centralističko-monolitnoj*, nasuprot *decentralističko-pluralističkoj*, na kojoj se ispitanici razlikuju prema tome u kojoj se republici, odnosno pokrajini nalaze.

Tablica 3: Republičko/pokrajinska pripadnost i dimenzija decentralističko pluralna – centralističko monolitna

Republika/pokrajina	AS
Srbija (uža)	44,3
Crna Gora	44,8
Vojvodina	45,0
Makedonija	47,3
Bosna i Hercegovina	48,6
Kosovo	51,7
Hrvatska	55,0
Slovenija	66,4
ETA	0,68

Napomena: Svi su rezultati dati u tzv. standardnim vrijednostima s AS = 50. Veći rezultati ukazuju na veću tendenciju k decentralizaciji i političkom pluralizmu.

Kao što se vidi iz Slike 2., struktura ove dimenzije vrlo je konzistentna, povezanost pojedinih varijabli visoka, a obuhvaća uglavnom sve one sadržaje koji se odnose na problematiku političkog sustava. Dobiveni ETA koeficijent je izrazito i iznimno visok. Pretvoren u koeficijent determinacije (ETA_c) ukazuje da se *više od 46% razlika među ispitanicima u odnosu prema problematici političkog sustava moglo pripisati činjenici da žive u određenim republikama ili pokrajinama*. Nije mi poznato ni jedno istraživanje koje je pokazalo ovako visoku povezanost u području društvene problematike u najširem smislu. Slobodnije rečeno, u to vrijeme moglo se reći: “Kaži odakle si, reći ću ti što misliš o političkom sustavu!”

Konflikti među članovima SK pojedinih republika i pokrajina

U vrijeme uoči raspada nekadašnje Jugoslavije na političkoj sceni bila su dva prepoznatljiva politička programa i dvije osobe kao svojevrsna *personifikacija* tih orijentacija. To su bili tzv. srpski model koji se zalagao za jačanje Federacije, centralizaciju, partijsko jedinstvo i slično, i tzv. slovenski model koji se zalagao za što veću samostalnost pojedinih dijelova tadašnje Jugoslavije, tržišnu privredu i politički pluralizam. Ta dva programa prepoznavala su se i kroz dvije dominantne političke ličnosti na tadašnjoj političkoj sceni – Slobodana Miloševića (srpski model) i Milana Kučana (slovenski model).⁷

Na temelju prihvaćanja jednog od dominantnih modela, odnosno dominantnog političara, konstruiran je poseban *indeks konflikta*. Formula za izračunavanje tog indeksa bila je vrlo jednostavna:

$$IK = (SR1 - SL1) - (SR2 - SL2)$$

u kojoj pojedini simboli znače:

IK = indeks konflikta

SR1 = % ispitanika koji prihvaćaju srpsku opciju u prvoj grupi

SR2 = % ispitanika koji prihvaćaju srpsku opciju u drugoj grupi

SL1 = % ispitanika koji prihvaćaju slovensku opciju u prvoj grupi

SL2 = % ispitanika koji prihvaćaju slovensku opciju u drugoj grupi

Tablica 4: Matrica konflikata u odnosu na srpsko-slovensku opciju

Rep/pok	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Kosovo	Vojvodina
BiH	-	29	23	6	86	81	24	64
Crna Gora		-	52	23	116	51	54	35
Hrvatska			-	29	63	108	6	87
Makedonija				-	92	75	30	58
Slovenija					-	167	62	150
Srbija						-	105	17
Kosovo							-	89
Vojvodina								-

⁷ Analiza je pokazala da članovi SKJ nisu tada prepoznavali ništa što bi se moglo nazvati 'hrvatski' model, kao ni odgovarajuću političku ličnost iz Hrvatske. Istina, u tadašnjoj partijskoj javnosti figurirale su dvije ličnosti iz Hrvatske – Ante Marković i Stipe Šušar, koje su imale izvjesnu podršku gotovo u svim sredinama (s izuzetkom Slovenije i uže Srbije, gdje su dominirale ličnosti Kučana i Miloševića), ali nisu bile prepoznane kao 'lideri' čak ni u svojoj matičnoj republici.

Vrlo je teško, možda i nemoguće, povući crtu i reći gdje počinje izraziti konflikt, a gdje se smanjuje. Budući da ovaj indeks može imati vrijednost od '0' (nema nikakvih razlika) do '200' (jedna grupa ima jedno, a druga potpuno drugo opredjeljenje), ove veličine treba uzeti samo kao jedan od pomoćnih pokazatelja. Uvjetno, konfliktan odnos možemo odrediti kad ovaj indeks prelazi granicu 100. U Tablici 4. vidimo da je od ukupno 28 odnosa između republika i pokrajina 1989. godine, pet odnosa prešlo tu apriorno određenu konfliktnu granicu. To su odnosi Slovenije sa Srbijom (užom), Vojvodinom i Crnom Gorom. Dodatne dvije konfliktne relacije su između Hrvatske i Srbije (uže) i odnos unutar same SR Srbije, između uže Srbije i pokrajine Kosovo. Zbivanja proteklog desetljeća pokazala su kako su ti potencijalni konflikti ubrzo prerasli u otvorene, pa i ratne sukobe.

Odnos prema Zapadu

Odnos prema Zapadu na neki je način obilježio cjelokupan proces tranzicije u zemljama srednje i jugoistočne Europe. On u sebi sadrži image poželjnog, kriterij razvoja i dostignuća. Nakon deset godina, odnos prema Zapadu je znatno realniji i kritičniji, ali i danas ima vrlo znakovito značenje liberalnijih ili tradicionalnijih pristupa, težnji k otvorenosti ili autarhičnosti. Interesantno je da je i uoči raspada tadašnje Jugoslavije upravo u odnosu prema Zapadu, između ostalog, došlo do različitog vrednovanja građana pojedinih republika i pokrajina.

Tablica 5: Stav prema integraciji Jugoslavije u Europsku zajednicu

Republika / pokrajina	Vojvodina	Crna Gora	Srbija	BiH	Makedonija	Hrvatska	Slovenija	Kosovo	Prosjeak
za EU	37	37	38	40	44	53	56	65	43
ne zna/protiv	63	63	62	60	56	47	44	35	57

Izvor: Šiber, I., 1992.

I ovi podaci, slično ranije prikazanima, potvrđuju postojanje znatnih razlika između onih sredina u kojima je dominirala 'jogurt revolucija' (uža Srbija, Crna Gora i Vojvodina) i razvijenijih sredina koje su bile nositelji demokratskih i ekonomskih promjena (Slovenija i Hrvatska). Kosovo je specifičan slučaj koji je kroz europske integracije težio k razrješenju svoga položaja unutar Srbije.

Zaključak

Analizirajući rezultate ovih istraživanja nakon deset godina nameće se zaključak da su oni ukazivali na postojanje svih nužnih psiholoških uvjeta za zbivanja koja su im slijedila. Dugotrajno razdoblje krize, u početku ekonomske, a kasnije političke, stvorilo je *socijalni nemir* koji je ubrzo poprimio oblik *sveopćeg uzbuđenja*. Snažna prisutnost

autoritarne ličnosti na ovim prostorima, prisutna *ksenofobija* koja uz odgovarajuću ideologijsku manipulaciju lako dovodi do otvorenih međunacionalnih sukoba, izrazite razlike u viđenju izlaska iz krize, nepostojanje odgovarajuće političke kulture, kao i demokratskih mehanizama prevladavanja konflikata, u situaciji istrošenosti jednoga ideologijskog projekta u multinacionalnoj zajednici bremenitoj povijesnim sukobima, neminovno su vodili u otvorene sukobe.

Vratimo se početnom pitanju: Do koje bi mjere ti procesi bili drukčiji da su 'na vrijeme' utvrđeni; bi li se išta promijenilo, do koje bi mjere nositelji političke moći promijenili svoje ponašanje, izbjegavali sukobe, tražili konstruktivna i, prije svega, mirna rješenja? Žalosna je povijesna činjenica da se društva mijenjaju tek onda kad su dostigla samo dno svog funkcioniranja, i da su tada promjene iznuđene, a ne planirane. Drugim riječima, sistematizirana i argumentirana znanstvena spoznaja teško da bi mogla neposredno utjecati na sam tok političkog procesa. Prije bi se moglo očekivati da bi politička reakcija bila po logici: treba ubiti nositelja loših vijesti! Uostalom, čini mi se opravdanim ovu raspravu zaključiti, barem što se tiče političara, starom filozofskom mudrošću: *Ukoliko bi geometrijski zakoni zadirali u ljudske interese, ljudi bi i njih mijenjali!*

Što se tiče znanstvenika, citirat ću jednog matematičara, J.C. Kemenyja (prema R. Dahl, 1999., str. 22), koji je nakon predsjedanja predsjedničkim povjerenstvom za glasoviti slom atomske centrale na Otoku tri milje u SAD, primijetio: "Tijekom rada našeg povjerenstva uvijek iznova smo nailazili na slučajeve u kojima su osjećaji utjecali na prosudbe čak i vrlo uglednih znanstvenika ... Stalno sam nailazio na znanstvenike čija uvjerenja graniče s vjerskim i povremeno čak i fanatičnim ... Ti ljudi izvrću vlastite znanstvene sudove i štete svojem ugledu, izjavljujući sa sigurnošću stvari za koje duboko u sebi znaju da su vrlo malo vjerojatne. Postaju zagovarateljima, umjesto nepriestranim savjetnicima. To je nespojivo s fundamentalnom prirodom znanosti i stvara ozračje u kojemu vlada ozbiljno nepovjerenje prema stručnjacima; čak i kad prevladavaju čvrsti dokazi, ako je pitanje dostatno osjetljivo, uvijek ćete naći stručnjaka koji će osporavati i tako pomoći da se sva znanost pretvori u nacionalnu sramotu!" Ako je tako u području više-manje egzaktnih znanosti, kako je tek u znanostima koje se bave ljudima, društvom, vrijednostima, nadama i strahovima!

Literatura

- Adorno, T. et al., *The Authoritarian Personality*, New York, Norton Co., 1950.
- Ash, S. E., *Social Psychology*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1952.
- Dahl, A. R., *Demokracija i njezini kritičari*, Zagreb, Politička kultura, 1999.
- Grdešić, I. et al., *Interesi i ideje u SKJ*, Zagreb, FPZ, 1989.
- Kasapović, M., *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Zagreb, FPZ, 1996.
- McFarland, S. et al., *The Authoritarian Personality in the United States and the Former Soviet Union: Comparative Studies*, str. 199-228. u: W. Stone, G. Lederer, and R. Christie (ur.) *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. New York: Springer-Verlag, 1993.

- Milgram, S., Some Conditions of Obedience and Disobedience to Authority, *Human Relations*, 18, 1965., str. 57-76.
- Smelser, N., *Theory of collective behavior*, New York, Free Press of Glencoe, 1963.
- Stanford, N., Authoritarian Personality in Contemporary Perspective, u: J. N. Knutson (ur.) *Handbook of Political Psychology*, Joseey-Bass, 1973.
- Šiber, I., Javno mnijenje o međunacionalnim odnosima, *Kulturni radnik*, Vol. 37, 1984., 6.
- Šiber, I., Socijalno psihologijski aspekti društvene krize, *Primijenjena psihologija*, 1-2, 1984.
- Šiber, I., *Socijalno psihologijski aspekti međunacionalnih odnosa*, Zagreb, Kulturni radnik, 1988.
- Šiber, I., Autoritarna struktura ličnosti – kritički prikaz jugoslavenskih istraživanja, *Politička misao*, Vol. 26, 1, 1989., str. 129-145.
- Šiber, I., *Komunisti Jugoslavije o društvenoj reformi*, Beograd, CDI, 1989.
- Šiber, I., Perceptions of economic standard, Democracy, social welfare and aspirations in Yugoslavia and orientation to Europe, str. 63-77, u: R. Meyenberg i H. Dekker (ur.) *Perceptions of Europe in East and West*, Oldenburg, bis, 1992.

Ivan Šiber

*RESEARCH INTO POLITICAL BEHAVIOUR AND SOCIAL CHANGES
– COULD THE EVENTS OF 1990 HAVE BEEN PREDICTED?*

Summary

Did the social changes of 1989/90, both on the territory of the former Yugoslavia and the entire Eastern Europe, surprise political analysts? Or did the research in social sciences, particularly political science, sociology, and psychology, perhaps supply enough material pointing to the possible changes as well as to the course they were going to take?

In this work, the author gives a critical review of his studies conducted and published between 1980 and 1990 and, by hindsight, shows their relevance for understanding the recent radical and dramatic changes.

Inevitably, the conclusion is that the author's research had pointed to the existence of all psychological conditions necessary for the events that followed. The long crisis, first economic and later political, gave rise to *social unrest* which soon turned into *general agitation*. The powerful presence of the *authoritarian structure of personality* in these territories, the enduring *xenophobia* which, in combination with the appropriate ideological manipulation, easily leads to open inter-ethnic conflicts, the lack of both an adequate political culture and the democratic mechanisms of overcoming conflicts, within the context of

decrepitude of an ideological project in a multiethnic community rife with historical conflicts, inevitably led into open conflicts.